

SZÁZ ESZTENDŐ AZ UNITÁRIZMUS MULTJÁBÓL.

II-ik közlemény.

Ha valaki azt kérdezné, mi hát az unitárizmus? Azzal a kérdéssel, felelnék: melyik unitárizmust akarja ismerni a kérdező, mert az unitárizmus egészen más volt a XVI-ik százban, mint a XVII-ikben és a XVIII-ikban ismét más, mint a XIX-ikben.

A XVI-ik kibontakozás abból a bizonytalanságból, amit a különböző nemzetek vezetői dogmatizáló kísérleteikkel szándékosan megteremtettek. Ha a vallást a kath. egyház, mint ura minden hitnek és minden cselekedetnek, elvette a közönségtől és magának tartotta fenn, a protestáns sem tudta vissza adni, mert a tantételek nem vallás, a templom gyakorlása és a nyilvános viták iránti érdeklődés még nem hitélet, hanem inkább szellemi toina.

Ezt a felfogást támogatja dr. Beardnek a reformációról írt nagyszabású könyve, melyből a magam igazolására idézem: „A reformatio az én felfogásom szerint eredetileg sem teológiai, sem egyházi, sem vallási mozgalom nem volt. Ez a fölkerekedett általános gondolkozás (intellect) egyikrésze volt, amely már a tizennegyedik században megkezdődött, s amelyet a klasszikusok tanulmányozása, a nyomtatás feltalálása, roppant gyorsasággal siettetett a tizenhatodikban.”

Hol kezdődik a hitélet és miben valósul meg? Mai felfogás szerint egészen egyébben, mint azt az egyházak általános története mutatja. Az egyháznak a mindent átölelő és kimerítő fogalma különösen a XIX-ik században a tényeknek nem felelt meg. Az egyház szervezetileg megmaradott, de a hitéletet nem tudta többé kezében tartani és táplálni. Az magából az örökké éltető és hevítő lélekből kezdett táplálkozni. Mindenből ami a lélekre hatott, mert az induktív hatások voltak az igazi lelki életnek fölébresztői és így a deduktív gondolat elméletté gyarapodása már nem kereste, sőt kerülte, az egyházi körleteket, a papi felfogást és magyarázatot, s kezdette

szerkeszteni az egyéni meggyőződést és termelte az ujkori eretnokséget. Hogy a romboló kritika, vagy az agnosticizmus, atheizmus vagy talán materializmus formáját öltötte magára, az a gyorsan haladó tudományos és bölcseleti felfogások egyik másik irányú elhajlása vagy kinövése, sőt valóban a száguldva haladó új gondolattermelés következménye volt. A XVIII-ik században annyira fölbátorodott az értelem az önálló kezdeményezésre, hogy innen nézve a Rousseau Emilje és a francia forradalom Napoleonja, egyenlő jogú természetes szülöttje volt. Kant csak folytatta a lélek áramlatot, midőn a végesről az abszolút moralra tereli a figyelmet. Az sem lep meg, hogy Lessing az istenit mindenben fölfedezi s az emberi szellemben az örökkévalót látja. Ugyanannak az emberi erőnek csak tovább fűzése, midőn Fichte az öntudatban keresi a gondolat haladása kulcsát. Innen már csak egy lépés kellett ahhoz, hogy az isteni az emberben mindenütt lehessen észlelni. Az isteni keresése azonban nem a csodás kijelentések útján történik, hanem azt emberi lélekből spontán fakad, amiből ismét logikailag következik az a joga a léleknek, hogy a maga erejéből építse föl üdvössége és boldogsága országát.

Minket ez a lélekáramlat az unitáriusnak nevezett hitvilágba vezet, mert amint első közleményünkben rámutattunk, megújult formája, a külföldön ebből táplálkozott s ennek igyekezett vallásos tartalmat kölcsönözni. A kezdet lassú, tapogatózó volt. Először csak az égből leszálló Jézussal tudja biztosítani magának az üdvösséget, de mihelyt megérezzi a német szabadgondolkodás lendítését, bátorságot vesz nemcsak a külföldiek között, hanem a mi szerény erdélyi embereinkben is.

Ennek a hatásnak tulajdonítjuk, hogy Fűzi János kolozsvári pap 1807-ben a zsinat előtt már védelmébe veszi azokat, „akik nem hódolnak szolgailag a hagyományos fölfogásnak, hanem gondolkoznak, bírálják, kételkednek és vizsgálódnak.“ Egy könnyen nem hívőt hitetlennek nem nevezek — mondja Fűzi. — „Aki annak, amit a józan okossággal nem egyeztethet, nem ad hitelt, az csak könnyen nem hívő, de nem hitetlen.“ Ez valóban nem kevesebb, mint az agnosticizmus védelme Spencert megelőzve. Ugyanez a szónok a boldogságot nem tudja a keresztény vallás körébe szorítani. „Hát a boldogságból azokat, akik a keresztény valláson kívül éltek és élnek, kizárjuk-e s azzal mindnyájokat erkölcssteleneknek tartjuk-e? Távol legyen!“

Ugyanakkor Molnos Dávid az embert teszi középponttá. „Az ember olyan, mint a nap. Hagyjátok az embereket hinni a magok módja szerint, mint azt a mennyei bölcsesség tudniok engedte, hátha az örökkévaló bölcsesség éppen ebben munkálja az emberek boldogságát! Ahol a vallásnak határi vagynak, ott még az emberiségnek nincsenek, s a vélekedéseknek ezer megkülömböztetett nemeiben maga ugyanazon egy az ember, megmarad.“

Ezekben az ifjúi hévvel írt sorokban már benne van a gondolat-csirája annak az óriás vívmánynak, amely a keleti népek vallását kiemelte a saharai sivatagok homok kriptájából és az istenhit birodalmát kiterjesztette a föld egész kerekére.

A héber-zsidó fölfogás szerint megindult keresztény kizárólagosság lassan engedni kezd abszolút merevségéből.

Az ember leszáll büszke, magas polcáról. A kereszténység nemcsak arra ébred rá, hogy nem ő a világ egyetlen és kizárólagos tulajdonosa az üdvözülésnek, hanem arra is, hogy büszkesége nem jogosult, mert származása nem felülről indult ki, hanem alulról emelkedett oda, ahol van. Darwin és a tudományos nyomozók az ember származását egy kategóriába helyezik a többi szerves lényekével. A fokozati különbség még nem lényegi. A különbséget az agy nagysága és szerkezete, s a sok ezer esztendő hatása eredményezte. Ez a hit és bibliaellenes új kijelentés óriás lelki megrázkódást, botránkozást és elkeseredést idézett elő. Minden kegyes keresztény megfosztottnak érezte magát attól, amit szentnek és isteni igazságnak hitt.

Hosszú tiz esztendőök bánatos töprengése hozta meg végül a lecsillapodást és megnyugvást a változatlanban. Rá kellett jönni, hogy tulajdonképpen nem is a származás dönti el az érték fokát, hanem a produktív lelki energia. Bizony nagy erőfeszítés kellett ahhoz, hogy az emberiség civilizált keresztény csoportja ezt a nagy csalódást elfeledje. De ezzel nem volt vége a kiábrándulásnak. Sőt ezután következett a még keservebb: lemondás arról, hogy az ember a paradicsomban teljes boldogságra és Istennel egyenlőségre teremtett. Lemonadás mindarról, ami azután ebből a szent legendából következett.

Ezeknek legnagyobbika az a hitfelfogás, hogy az égi jogot elveszített ember helyett Isten gondoskodott egy kiválasztott és elküldött ember-alakról, a saját „egyszülött és tulajdon fia, a

Jézus Krisztus" személyében, aki mint *második Ádám* már megtudta őrizni isteni tisztaságát és szentségét a földön, mert születése csodás, a természet rendes törvényétől eltérő, élete hasonlóan csodákkal teljes, mert nem egyéb, mint isteni cselekedetek végzése emberi eszközökkel s végül a legcsodásabb, a meglett férfi testnek feltámadása és fölmenetele a mennybe az Atyaisten jobbjára.

A második Ádámnak az első és az ő maradékai bűnéért áldozatul kellett adnia vérét, mert az Isten ellen elkövetett bűnéért engesztelő áldozat kell. Így vegyül össze az isteni az emberivel s így jut az emberiség sok száz esztendő forgása alatt, a vallás magyarázó és tanító fanatikus buzgóságából, abba a kritikus helyzetbe, hogy hitét meg kell osztania az egyedül igaz és tökéletes lélek-Isten és a szenvedő és halált ízlelt test-Isten között.

Olyan teljesen átjárta a kereszténység lelkét ez a kiválóan éles elmével megszerkesztett tan, hogy a szünetlenül jelentkezett ellenkező felfogás még a mai napig sem tudta felvilágosítani a keresztények nagy sokaságát tévedéséről.

Ismeretes előttünk az a nagy harc, melyet a keleti kereszténységben az Árius követői, a nyugatiban a különböző antitrinitáriusok megvívtak. Előbbi cikkünkben néhány jelenségre mi is rámutattunk.

Ezuttal tovább folytatjuk a nyomozást amely nem annyira a fogalmak tisztulását fogja felmutatni, mint azt a velőket szaggató küzdelmet, melyet a tiszta felfogás apostolai kifejtettek, még mindig csak csekély eredménnyel, ha csak nem vesszük vívmánynak azt, hogy ma a gondolkozó keresztény emberiség tekintélyes része, egészen más irányban s más felfogás alapján keresi a lélek kielégítését. Mert azzal már tényleg tisztában vagyunk, hogy akár vallásnak, akár filozófiának, akár morálnak nevezzük a hitélet ujkori tüneteit, azok nemcsak új formulához, hanem új tartalomhoz jutottak, olyanokhoz, amelyek sem a keresztény tanelméletnek, sem az egyházi felfogásnak nem kedveznek, sőt annak szétrombolására vezetnek.

*

Az unitáriusok, kiket a keresztény jelzőre sem tartottak érdemesnek, némi elégtételt láthatnak az eredményben, ha ilyesmi összefér moráljokkal. De miután ez nem cél, sőt nem

is méltó tárgy a foglalkozásra, elégedjünk meg néhány adat és megfigyelés regisztrálásával.

Először is azt vesszük észre, hogy a vallás kezd össze- és kiszorulni a figyelem köréből s ahol még meg van, ott kénytelen gyakorlativá lenni, hogy életét biztosítsa. A gyakorlati vallás pedig az erkölcsösség és társadalmi tevékenység irányában halad. Ha egyébben el is térünk, abban egyet értünk, hogy a tiszta jellem érték s hogy az emberek mind inkább hajlandók arra, hogy ha már vallás kell, az ne legyen dogmatikus. A dogma elvlaszt, az igazságosság egyesít.

A „felekezeti düh“ amint Emerson mondotta volt, a békés lelkeket elűzi a dogmáktól. De az erkölcs nem elégít ki minden szükségletet, még ha Spencer jósolja is: „minthogy a dolgok titokzata megoldhatatlan, a vallásos szervezetek az erkölcs művelésére fogják fordítani figyelmüket.“

Tisztán erkölcsre épített társulatok szervezésével tesznek kísérletet. A franciák a hittanítást a morál tanításával akarják pótolni, de kénytelenek észrevenni, hogy a társadalmi morál, ha jó is a mai élet szabályozására, nem elégséges arra, hogy a krisztusi eszmét megvalósítsa az egyénben, annál kevésbé az emberek egyetemében, mert minden lépésnél veszélyezteteti az utititárius egoizmus örvénye. Az, ami a XIX. század második felét részint a porosz—francia, részint a keleti háborúk rettentő emberáldozataival a XIX. század civilizációja sötét foltjává tette: immár a XX. század kereszténységét is megalázta és meggyalázta. Ha csak ezeket az elrettentő istentelenségeket kellene látnunk a XIX. században, kétségbe esnénk az emberiség jövője felől. De hála a názáreti evangéliumának és hála az igazságot szomjazó tudásvágnak, egyebet is látunk. E látás körében legyen szabad nekünk arra figyeltetnünk, amit a mi hitünk sorsosai igyekeztek kivívni és valóra váltani. Mindenütt otthon érzik magukat, ahol új fény dereng a régi homály felett. A tudományos felfedezések senkinek sem okoznak több örömet, pedig az unitáriust sem kerüli el a megdöbbenés, az aggodás és bizalmatlanság.

Az erdélyi unitáriusság abban a szerencsés helyzetben érzi magát, hogy külföldi ifjú hitrokonai kedvezőbb társadalmi és politikai viszonyok között, általánosítják azt, amit itt csak egyesek fogadnak el megfontolt igazságnak. A haladás után sóvárgók örvendeznek azon, hogy minden irányban új nézetek

alakulnak ki, mert az unitárius eszme hatalmas táplálékot kap a fölfedezések mérhetetlen bányáiban, ámbár az unitáriusság egyeteme még a külföldiek között is konzervatívnak maradt a XIX. század első, sőt második nemzedékében is. Martineau első papsága alatt, Dublinben, keservesen tapasztalta, hogy a régi hitnézet többet ér mindennél, mert bele van ékelődve, sőt gyökerezve a lelkekbe s talán életelemökké is lett. Egy család, mely legközelebb állott szívéhez, midőn egyik beszédében, talán egészen véletlenül, kiejtette, hogy „Jézus valóságos ember volt“, könnyes szemmel, de változhatatlan elhatározással kijelentette, hogy kénytelen megválni a testi-lelki jóbaráttól, mert nem tud lemondani megváltójáról, a Jézus Krisztusról.

Néhány évvel később amerikai kortársa *Parker*, ennél is szomorubb tapasztalatot szerzett. Beszédeibe bele vitte lelkét és mértéktelen nagy tudását. Reformot követelt minden téren, ami a hitre, erkölcsre és a szabadságra tartozott. Egész lelkével azon dolgozott, hogy megtudja a kereszténység, mi a mulandó és mi maradandó a vallásban. Megmutatta, milyen viszonyban volt Jézus a maga korához és a miénkhez.

Első beszéde az „állandó és maradandóról“, melyet Bosztonban egy ifjú pap beiktatásakor tartott, a jelen volt trinitárius papokat annyira fölingerelte (*Experience of a minister* 37. l.), hogy nyilvánosan tiltakoztak és általános lett a kitörés a beszéd és a szerző ellen. A theológiai és az üzleti lapok együttesen zúgtak a beszéd ellen. „Hitetlennek, istentagadónak, atheistának neveztek az én keresztény lelkipásztor társaim. A szomszéd megyében egy pap a legjobban elterjedt lapban közreadott levélben fölhívta a főügyész figyelmét és követelte, hogy tegyen vád alá, a főtörvényszéktől meg követelte, hogy ítéljenek el és három évi állami börtönbe vesse nek, mint istenkáromlót.“

„A beszédet kinyomattam — folytatja —, de Bostonban nem akadt könyvkiadó, aki meg merte volna engedni, hogy a nevét rányomassam.“

„A kis füzet megjelent a swedenborgiak címe alatt, el is adták s le is bírálták. A papok nagy része elszakadt tőlem, némelyek az utcán nem mertek beszélni velem, sőt kezet adni sem akartak. Ha megjelentem nyilvános gyűléseiken, felálltak a kanapéról, ha én leültem, elkerültek, mint a zsidók a belpoklosokat. Lelkésztársaim közül is csupán hat engedte meg,

hogy szószékére fölálljak prédikálni. Egy unitárius pap, Russel L. János, minden figyelemben részesített, ellenben a felekezet ellenőrei elhatározták, hogy „ezt a fiatal embert el kell hallgattatni.” Az unitárius folyóiratok nem adtak helyet írásaimnak. Arra is kísérletet tettek, hogy roxburghi kis gyülekezetemet elidegenítsék tőlem. Tisztában voltam magammal s elhatároztam, hogy a harcot végig fogom harcolni. Kijelentettem ellenfeleimnek, hogy engem csak egy ember verhet le „önmagam.” Készen voltam arra, hogy ha a szószékemen nem szólhatok, kimegyek az utcára, be a házakhoz.“

A gyülekezet megmaradott mellette s egy pár barátja szintén. Némi lecsillapodás következett s 1841 őszén megtartotta öt előadását „a vallásra tartozó dolgokról.“

Erdélyben is volt ok harcra és elkeseredésre, mert a XIX. század elején megindult mozgalmat unitárius nyomda fölállításaért, a kormányhatóság elfojtotta.

A Szilágyság szélén, a Magyarországhoz tartozó részen egy erdélyi unitárius embernek nem akartak sem birtokvásári, sem lakhatási engedélyt adni, mivel vallása tiltva volt.* Hasonló esetről nem egyről szól a krónika a magyarországi részekből.

S mégis nem azok döntenek el a vallás és a hit sorsát, akik fogva akarják tartani a mult hagyományait s elűzni igyekeznek az új hírnököket, sem a külföldön, sem közöttünk Erdélyben. Azt a néhány ifjút, aki Amerikában és Angliában is merészkedik megszervezni az unitáriusságot, itt is megszülte az új idő méhe. Torda ifjú papja Gyöngyösy István 1841-ben már így szól:

„Az első emberi sírásra vígaszul megzendült *igét* négyezer esztendőig hordá az idő anyaméhe, míg testté alakítá s csuda erővel megszüülheté. Született azért az idő teljességében egy gyermek, kiben egy új országnak, világnak, szegletköve letétessek, hogy azon az igazság, a szeretetnek hajléka megépítessék s az emberi nem boldogsága állandósíttassék. Meglett ezáltal az utolsó és legteljesebb kijelentés is, melyben az Istennek minden akarata teljesen és világosan kihirdettetett az emberek idvezítője által s így gondoskodik a mindenható fő bölcsesség az emberiségnek jobb sorsáról, szerencsésebb kifejlődéséről, szóval idvességéről.“

* Bővebben ismertette: Brassai élete Boros Györgytől,

Idvezítő tehát az a vallás, mely összehángzásban van az emberi természettel, az a vallás, mely most javalja, hogy „tisztá legyen a szív, mint tiszta az egyszerű keresztiség vize. Imádom hát idvezítő vallásomat, igen annak szelid fejedelmét, az áldott Úr Jézus Krisztust“.

Ez a gondolat-hullám a kifejezés egyházi formuláját lát-szik használni, de távol van attól, amit a Logos-tan tartalmaz. Ez az ifju unitárius az új világ szegeletkövének látja Jézust, mint aki Isten akaratát az emberiség boldogítására kihirdeti. Aki így foglalja össze a tan körüli gondolatokat, az már nem ariánus, — amilyen a többség volt, hanem unitárius, a szó modern értelmében. Kétségtelenül vehető észre, hogy az uni-táriusok mind a boldogság megnyerését tartják üdvözülésnek, tehát Isten után a Jézus hatásától, az új evangéliumtól remél-nek, ellenben a Krisztus érdeme utáni üdvölméletet vagy nem ismerik, vagy szándékosan elkerülik beszédeikben.

Az erdélyi gondolkodásra és hiterősödére az amerikai s angol szellem egyelőre csak másodkézből hatott. Főképen bö-löni Farkas Sándorra gondolunk, akinek liberális gondolkozása új és bátorító eszmékkal gazdagodva jutott be az erdélyi ifjú-ság közé. Gyöngyösi Farkason és Brassain a legteljesebb tisz-telettel csüng, s a 30—40-es évek ifju unitáriusainak Brassai valóságos oraculum. E két universalis szellem áthidalta azt a mélységet, amely a hivatalos unitáriusságot a haladó ifjúságtól elválasztotta és az ifju nemzedéknek bátorítást adott, ép úgy, mint Amerikában Channing, Angliában Martineau.

Az erdélyiek között csak a benső forrongás mutatkozik s csak a közoktatásban indul meg a reform. Amerikában a Channing baltimori beszéde még mindig visszhangzott. (Közölve a Ker. Magvetőben 1868.) Ő azt hiszi, hogy Jézus Kr. több, mint ember, aki létezett mielőtt a világ teremtett, hogy való-ban az égből szállt alá az emberiség megváltására. Nemcsak a tanítás és az igazság mellett tanuskodása volt szerepe, ha-nem most is munkálja a mi javunkat és a mi közbenjárónk az Atyánál. Némelyek elvetik a három személy megkülönböz-tetését, anélkül, hogy a Jézus rendszerének a természetét vagy szabályát vizsgálnák. Némelyek a Kr. csupa emberi természetét vallják. De „mi úgy prédikálunk, — mondja Channing — mintha háromságtan soha sem is lett volna. Nem volna sza-bad, hogy nem bibliai kifejezések elválasszanak egymástól“.

A beszédnek pozitív és agresszív tonusa hatott, mondja Allen, és az apologia teljes mellőzése. E mellett a meleg prófétai hév, amelyből a pozitív vallás élő lehelése támadt. Ragaszkodik a bibliához, de az erőt az etikai, az emberies, világius tónus és tartalom adja meg. Az erkölcsi érzésre és a tisztult szeretetre apellál s a vallást léleknek és életnek tekinti. Tehát élet, jó cselekedet, emberbecsülés kell. Így teremtett 1810—1835-ig Boston környékén tiszta erkölcsi életet az egyházban, a vallásban.

Ezután jött a *kritikait* előkészítő időszak.

1831-ben jelentkezik a német rationalismus. Cunningham lefordítja Gieselert. 1833-ban az állam (Mass.) megvonja a segínyt az egyháztól, mert nem tekinti földadatának.

Új iskolák alakulnak. Új kinövések képződnek az erőteljes tölgy törzsén. Nem mindenik egészséges. Néhol az éles vágások belenyulnak a testbe és a nedve keringését új utra terelik.

„A fölfedezések tágkörű sikerei a theológiára átalakító hatást gyakoroltak, az ember élete többé nem fér el a bibliai kronologia szűk korlátai közt. Izrael története elveszíti azt a kényelmes helyet mélyről egyedül uralkodott a mult felett; a pátriárkák átterelődnek a legendák körébe és többé nem szerepelnek historiai vagy Isten választott misszionáriusai gyanánt. (Beard Reformation. 406.)”

A csodák helyét a természeti törvény foglalja el. Az istenfogalom is utána módosul. A részleges, helyhez kötött Isten, egytetemes lesz. Az a mi eddig az idő és a tér korlátai között mozgott, kiterjedett. Valamint a papi író fogalma szerint egykoron lett a kiterjedett erősség csillagtáborával, úgy most újabb kiterjedés támadt milliárd új világgal a föld körül, mely egy kis sötét ponttá törpül, s hasonlóan mérhetetlen terjedelmű történelemmel, vissza a föld korszakainak százszor ezer esztendeire, melyekből a korszakok csak percek az örök létezés óráján.

Az amerikai, sőt az angol unitáriuság is, annyira ragaszkodott a szabadfejlődés elvéhez, hogy az unitárius nevet kerülték, mert attól tartottak, hogy felekezeti jelleget kölcsönöz vallási és morális idealizmusoknak. A név körüli harc sokszor megújult. A két társulat fölvette az unitárius nevet, de a gyülekezetek függetlenségét nem érintette. Innen magyarázható meg, hogy némelyik gyülekezet bizonyos ideig támogatta a Társulatot, majd visszavonult. Erre vezethető vissza, hogy Angliában s

Amerikában is az „Unitárius Társulat“ mellett „Nemzeti Conferenciát“ szerveztek. Ez kétségen kívül tágasabb körű volt, de ugyanazt a célt szolgálta. Ennek kitűnő bizonyítéka, hogy mind a két Conferenciát bevonják a Társulat keretébe a 100 év ünnepe alkalmából.

Amerikában hosszú időn keresztül folyt a harc a liberális és orthodox gondolkozású tagok között. Egészen elvi és eszme-harc volt. Minden személyeskedés távol volt tőlük, annyira tisztelték egymás véleményét. A Parker idejében jelentkezett túlzások a 60-as és 70-es évek vitalközásaiból hiányoztak. Ekkor már a radikális és a konzervatív gondolkozásúak állottak szemben egymással (Cooke Unitarianism in America 210. sk.)

A konzervatívok bizonyos hittani formulát szerettek volna elfogadtatni. A másik csoport az individualis szabadságot védte. Ők a szabadságot többre becsülték mindennél. Ezek között is némelyek összefoglalták az unitáriusság célját. Dr. Clarke Freeman J. szerencsésen fejezte ki néhány szóban:

Az Isten atyánk

Az ember testvérünk

Jézus vezérünk

A jellem üdvözít

Hisszük, hogy az emberiség mindig

halad előre és fölfelé.

A külföldi unitáriusság hatása Erdélyben pozitív alakban a 40-es évek közepén kezdődött. Először észrevétlenül az iskolába került be a Channing legkisebb dolgozatának magyar fordításával: *A keresztény vallás elemeivel*. Erről csak azt tudta az unitárius közönség, hogy Kriza János bocsátotta ki, mert az eredeti író: Channing neve, s a fordítójé is, el volt hallgatva. Előzménye van a kis könyv megjelenésének. Az egyház pályázatot hirdetett tankönyv írására. Adtak be dolgozatot, de a bírálatot nem állotta ki. Kriza így segített a szükségen. És tényleg segített, mert addig a kis gyermek az iskolában a Miatyánk és a Tízparancsolat szavait gyűjtögette elméjébe. „A keresztény vallás elemeiből“ is a gyermeki értelmet túlhaladó vallás-bölcselmi kérdések feleleteit tanulta be, de mégis megnyugvására szolgált kis lelkének midőn így felelhetett a kérdésre: „Ki teremtett tégedet? Engem az Isten teremtett.“ Magam is tanultam s hiven emlékezem, hogy sok jól eső érzés járta át a szívemet. Bizonyos kis helyet találtam magamnak ebben a nagy világban s

valóban megnyugtatót midőn azt is tudtam, hogy „az Isten lát még a legsűrűbb sötétségben is“.

Amit Jézusról tanított kétségtelenül úgy hatott, hogy ő valóban „Isten egyszülött és tulajdon fia volt“ s ámbár az is benne van, hogy Isten mindnyájunknak édes atyja, a Jézussal való testvéri közösség érzete nem ébredett föl. Nem is lehetett másképpen, mert a másik tankönyv, az énekeskönyv, határozottan azt tanította, hogy „Krisztus mennybe felmene s ült atyjának jobbára, s onnan leszen eljövendő ítélni eleveneket és holtakat“.

A középiskolás kis gyermekek még sok ideig a nagy kátét tanulgatták, mert csak a 60-as években jelent meg a konfirmációs káté Ferencz Józseftől. A konfirmációt az 50-es években rendelte el a főhatóság, de lassan és először csak szorványosan jutott be a gyülekezetekbe. A káté biztosította a gyermekek hitbeli megerősítését, s immár sokkal modernebb szellemben, ámbár ezen is látszik az óvatosság. A krisztologia megújulása nálunk is nagyon lassan történt. Nemcsak a 60-as években siettek a régi emberek figyelmeztetni az angol unitáriusoknál tanult ifjú papokat és tanárokat az ujtás veszedelmére, hanem a legujabb időben is néhai dr. Bedő Albert, a buzgósággal és áldozattal hirdetett egyházbeszéd pályázatokhoz az alapigét mindig a János evangéliumából választotta, mert azzal tartott, hogy a szabad vallásgyakorlatra vonatkozó 1848. és 1868. évi törvények sem vették le az unitárius hit válláról a deési egyezés sulyos keresztjét.

Ennek a konzervativizmusnak a multak emlékében bőven megtalálható a magyarázata. De nemcsak a félelem, hanem az adott szó szentsége és a becsületes ragaszkodás az egyszer kimondott törvényhez, figyelembe veendő. Általában azt tanítja az unitarizmus történelme, hogy az unitáriusok mindig első helyre tették a becsületet. Tilden az amerikai papságról tartott előadásaiban helyesen állítja: „minden egyébben lehetett eltérés az unitáriusok között, a jellemre vonatkozóan teljesen egységesek voltak. A jellem az unitáriusok eszménye, — hogy ne mondjam — bálványa volt. A vallást, az egyházat, az istentiszteletet, mindent az igazán nemes jellem képzésére irányítottak. A jellemes ember önálló, megbízható személyiség, aki saját fényével fényeskedik mint a nap“.

Hogy ez a rajz mennyire talál az erdélyi unitáriusokra, arról tartózkodva nyilatkozhatunk mi unitáriusok. De az mindig megnyugvásunkra szolgált, hogy az unitáriusok megbízhatósá-

gáról, tisztességéről, szorgalmáról és kitartásáról — mind jellembe vágó vonások — elismeréssel szóltak azok, akik őket közelebbről megismerték.

Berde Mózsa jelleméről az erdélyi nagy birtokosok (Bethlenek) tettek tanúságot, midőn az 50-es évek alatt helyreállította értéktelenné vált és túlterhelt birtokokaikat, azzal, hogy huszezer forinttal jutalmazták meg. Az övéhez hasonló példára bővíben lehetne rámutatni.

Ismét Channingről kell szólnunk, mert az az értekezés, melyet az „önművelésről“ írt és magyarra fordított műveiben az iskola ifjúsága kezében forgott, minden ifjunak erkölcsbibliája volt s az ma is, éppen, mint a Smiles-é a *jellemről*.

Channing mondja: a lélek, melybe a bölcsesség, önzetlenség, jellemzilárdság és kegyesség magvai vannak elültetve, többet ér, mint a világnak minden külső anyagi érdeke. — Ez saját magáért, saját tökéletesedéseért létezik, s nem szabad saját és mások állati vágyainak rabszolgájává tenni. (Fordítás I. 17.)

Amerikában a színes bőrűek rabszolgasága ellen senki sem harcolt hevesebben Parkernél, de lám vele és társaikkal együtt Channing más rabszolgaság ellen is küzd.

Az unitárius eszmék irányában és fejlődésében a 60-as évek végétől, jogosan mondhatjuk, 1868-tól kezdve, egészen új szellem, új bátorság és határozottság mutatkozik Erdélyben. Ebben része volt a magyar alkotmány helyreállításának, de ránk nézve a vallásszabadság 1868. évi törvénybe iktatásának. A szelid lelkű Kriza János püspököt nagy tudású és munkára kész ifjú tanárok veszik körül. Az 1868. évi háromszázados zsinat összehozza Tordára az összes unitáriusságot. A külföldiek képviselője Tayler János J. a londoni theol. akadémia igazgatója ünnepelni jött és együtt örvendezett sokat szenvedett erdélyi testvéreivel.

A sajtót szolgálatjukba veszik és már 1861-ben megindul a *Keresztény Magvető*. Kriza és Brassai s az ifju tanárok és a kipróbált papok kezdik bontogatni a szárnyukat a nyilvánosság szeme előtt. A historiai érzék élesedik. Kitünő buvára Jakab Elek, aki rendre ébreszti föl mély álmából János Zsigmondot, Szentábrahám püspököt, Blandratát, Bogátit, Enyedi Györgyöt.*

* Nagy Lajos, Buzogány Áron, Kovácsi Antal, Ferencz József, Simén Domokos, a korán elhalt Uzni, Marosi Gergely, és a papok közül Koronka Antal, Péterfi Sándor s mellettük számos jó tollú író, már az első tizenöt-ötben jelentkeznek.

A külföldi unitáriusok jeles termékei közül a Channing művei külön kötetben jelennek meg, de évről-évre olvassuk Martineaut, Taylert, Clarkeot, Parkert és másokat.

Channing hatása nálunk is utólérhetően. Az unitáriusok körében új gondolatokat táplál s különösen fokozza az önbizalmat és a ragaszkodást a hithez, amelynek olyan apostola támadt, aki Jézus kereszténységét addig nem hallott evangéliumi nyelven szólja. Az unitáriusok szívesen fogadták nemcsak azért, mert büszke önérettel vallották magukénak, hanem azért is, mert kedvezett a multból áthozott krisztológiai felfogásuknak.

Az unitárius olvasó közönség körében észrevétlenül hódított Channing, De hogy másutt is hódított, azt nyilván meg lehet látni a mult száz utolsó negyedében megjelent egyházi beszéd-irodalomból. A református és némely róm. kath. hitszónokok, talán tudtokon kívül, de nagyon is a Channing szellemében hirdették a szeretet, a megbocsátás és a humanizmus evangéliumát. A dogmai magyarázatok csak elvéve fordulnak elő, a különben gazdag beszéd-irodalomban. Krisztus istensége helyett az erkölcs tisztulása és az értelem fölvilágosodása, a tudás kibővítése érdekli a magyar közönséget.

Általános vonatkozásban mondja 1872-ben Clarke (J. Fr.), de a magyar viszonyokra egészen talál: „Bizonyos vagyok, hogy amely szellem hevitette Channinget, vezetni fogja a jövő korokban és felépíti a jövő egyházait. Most már nem kérdés az egység, vagy háromság, hanem az, ami sokkal mélyebb, sokkal fontosabb, Mialatt a Krisztus istensége kérdésének logikai kifejezésein tépelődünk, fölemelkedünk az Isten Atyasága és az emberek testvérisége magaslatára.”

A fölvilágosodás a természettudományok körében rohamos gyorsasággal halad. A filozofia belevegyül és szószólókra talál a könnyebbfajta világfelfogásban, melyet a materializmus és pozitívizmus újított alakban népszerűsített. De ugyanakkor már az összehasonlító vallástudomány kezdi mélyíteni a gondolkozást és tágítani a szemléletet. A liberális protestánsok kézfogóra hívják föl a tudományért hevülni tudó férfiakat és szervezik a *Protestáns Egyletet*, szót adnak az unitárius Ferencz Józsefnek és Simén Domokosnak nyilvános gyűlésükön (Kecskeméten) és széles körben olvasott lapjokban (*Protestans Egyh. és Isk. Lap.*). Simén enged a kor sugallatának

és kimutatja, hogy a szentháromság eredete és fejlődése nem az evangéliumok s nem is a biblia emlőjén táplálkozott, hanem egyházpolitikai, hatalmi érdek és idegen filozofiai elméletek lassú és kényszerű terméke.

Az új magyar protestantizmus élénk föllendülése ismét fölélesztette a szunyadó orthodoxyát. Hosszu évekig tartó irodalmi harc következett, melynek talán legösszefoglalóbb címe: *Az unitárizmus és Debrecen*. Mindkét részen csak egyesek vettek benne részt s ma még csak annyit állíthatunk, hogy egyik fél közönsége sem azonosította magát sem a harcmóddal, sem a harcolókat tápláló kiméletlén, nem is keresztényes kitérésekkel.* De úgy látszott, hogy ez is hozzá tartozott a kor szelleméhez és szükséges volt, hogy az eszmék tovább tisztuljanak.

Az unitáriusság többsége a kritika helyébe, melyre Amerikában és Angliában a 40—70-es években rá volt utalva, áttért a tudományos theológia mivélésére, a vallásos érzés és hitbuzgóság mélyítésére, a szociális tevékenység fokozására. Többé nem kellett vitatni a tudomány jogosultságát a vallás körében. Csak a legelmaradottabb papok között okozott aggodalmat az a felfogás, hogy a biblia ihletettsége nem az írás szavaiban, sem betűiben keresendő, hanem abban a léleekben, a mely a szövegbe bele van lehelve. Tehát többé nem volt szabad megütközni afölött, hogy Mózes nem írt öt könyvet, s talán semmit sem. Megnyugtatólag kezdett hatni, hogy a héber törvényei a magok kora szükségéi szerint készültek, tehát nem kell, miután nem is lehet, azokat ma alkalmazni, nemcsak a keresztényeknek, hanem a zsidóknak sem. A haladás fokozására jótékonyan hatott, mihelyt köztudatba ment át, hogy más keleti népeknek is voltak bibliái s azokban az Isten teremtő munkája hasonló felfogással van megírva.

Lehetetlen volt többé afölött tépelődni, hogy Jézus Krisztus volt-e s hogy a világ kezdetekor, vagy az idő teljességében lett-e, mert azzal is kellett foglalkozni, hogy a primitív népek vallása a legsötétebb Afrikában, vagy a vad nép lakta szigeteken hasonlít-e valamely vonásában a zsidó, vagy a keresztény valláshoz. Gyönyörködni kellett abban a nagyszerű tudományos sikerben, amely majdnem matematikai pontosság-

* Unitárius részről Kanyaró Ferenc, a híres historikus állotta a harcot, széleskörű tudással, éles kritikával s ha kellett, maró gunnyal.

gal kitudta mutatni, mikor és hol írták a teremtés szent legendáját, mielőtt a Genesis első könyvébe került volna.* Az öt könyvbe (Pentateuch) szétszórt törvények fejlődése lépésről-lépésre kimutatható, sőt a mi kitűnő professzorunk, dr. Carpenter érdeme, hogy versről-versre, sorról-sorra szét lehet választani és össze is lehet illeszteni az egykoru és egyhelyre tartozó darabokat.

A prófétákkal és a többi könyvekkel is eljutottunk odáig, hogy megnyugtató bizonyossággal tudjuk melyik kor és milyen politikai, társadalmi vagy egyházpolitikai viszonyok hozták létre egyiket, másikat. A nagy próféták könyveinek német és angol kiadásai színekkel jelzik, a részek korát. Bizony az 50-es években midőn egy anglikán püspök (Golenso) azt merete hirdetni, hogy Mózes nem írta s nem is egy, hanem több ember és egymástól több száz évvel távolálló időben írta a Genesiset, száműzték Délafrikába a zuluk közé. De ma a tudományos igazságot más püspökök és papok is bátorsággal hirdetik, mert a martirok szenvedése meghozta ezen a téren is a diadalt.

Amerikai tudósaink közül Clarke (Freeman Jakab) hatalmas kötetben állította össze a keleti nagy népek vallását és nem tartózkodott attól sem, hogy a keresztény vallást a többi vallások közé sorozza.

Az új testamentum magyarázása és ennek következtében a Jézus Krisztusról való felfogás a XIX-ik század második felében a Dr. Martineau hatalmas és bátor tollából eredt megvilágításban egészen új kibontakozásba zökkent. 1850-ben írja: az első keresztények fogalma az volt, hogy Jézus a Krisztus, tehát a Messiás. Szükségtelen mondani, hogy ez a szó nem jelent valódi lényt, hanem csak egy teljesen eszményi személyiséget. A messiási eszme tisztán csak álom és képzelet alkotása volt, melyet a hit teremtő szeme a fellegeken látott. Azt mondani, hogy Jézus volt a *Messiás, sokkal kevesebbet jelent, mintha azt mondanák, hogy Keresztelő János Ilyés volt, mert Ilyés legalább gyakor élőszemély volt, de a Messiás csak fogalom.

Jézus messiássága úgy keletkezett, hogy a kereszténység eredetét rossz helyen keresték, mert a helyett, hogy az emberi ség szelleméből olvasták volna le, a betűkbe foglalt hitnézetekbe

* A Mózes öt könyvét ma már csak a tartalom után s majdnem kárólag a görög — tehát a legrégebb fordítás szerint Genesis, Exodus, Levitikus, Numeri, Denteronium nevek alatt ismerik.

fogantoztak. Ezzel az eljárással teljesen elhomályosították az igazi lényegét. Elveszítették Jézust és formáltak helyette Krisztust, Messiást, második Ádámot.

Az új testamentum megvilágításában elsőrendű érdemeket szerzett dr. Carpenter számos kritikai művével, melyeket a tudományos gazdagság, az éles megfigyelés és a határozott bizonyosság jellemez. A három első evangélium synopsissa általánosan elfogadott tudományos munka. Hasonló értékű dr. Toy amerikai (Harvard) egyetemi tanár műve az *Ótestamentum vallásáról*.

Mindezeket, valamint az összes unitárius íróknak a Jézusra vonatkozó tanításait és kritikáit dicsőségesen tetőzte be 1890-ben dr. Martineau legszenzációsabb alkotása: a *vallásban mi a tekintély főhelye* (Seat of Authority in Religion). A 85 éves próféta, látnok és bölcsész 40 esztendeig érlelt eszméit fejt ki hihetetlenül briliáns nyelven és mindent átölelő gondolattal. Megakarta mutatni az igazi, helyes és tiszta felfogást Jézusról.

„Nem gondolhatok fájdalom és sajnálkozás nélkül arra, hogy a kereszténység alapján jó részt mindabból fejlődött ki, ami mulandó és veszendő; amiben a hagyományok nem historiaiak, az alapeszmék mitoszszerűek és a próféciák félremagyarázások. Az Éden mesétől kezdve a képzelt utolsó trombitáig, a világ isteni rendje ki van fordítva és el van fordítva. Az eredendő bűn és a belőle származó pusztulás; az elégtételi áldozat terve, az incarnatio és ezzel az ember és Isten közötti viszony lealacsonyítása, az egyszemélyben működő kettős természet; úgy szintén az anyagi eszközök által szerzett kegyelem; Krisztusnak második megjelenése, hogy külön válassza a juhokat az utolsó ítéletkor, mind csupa mítoszokból sarjadt, messiást váró álmadozások, vagy farizeusi teológia, a szentjegyekre támaszkodó babona, vagy népszerű fölmagasztalás. Ezekből az elképzelésekből azután sarjadoztak az erkölcsi tartalmat, szellemi lényegét nélkülöző dogmák, kivéve „a bűnbocsánatot.“

„Ha azonban ezekből a historiai forrásokhoz folyamodom, akkor olyan eredményt érek el, amelyben békét, nyugalmat és reménységet találok, t. i. a kereszténységet, Jézus Krisztus személyes vallását látom megtisztulva a veszendő elemektől, és megvalósítva az ember és Isten közötti viszonyt. Nem értem azt, hogy Jézus nemzete vallásának, irodalmának és történeté-

nek hatásától mentes volt, hogy a Hexateuchot vagy a prófé-
tákat oly világosan értette, mint Kuehnen, hogy tisztában volt a
Dániel könyve származásával. A tökéletlen ismeret nemhogy
képtelenné tenné az istenes dolgokban való vezetésre, hanem
éppen lényegesen fontos. A mindentudás, amely belát minden
távlatokba és mélységekbe, nélkülözi azt a viszonylagos per-
spectivát, amely együtt jár a mi lelki tapasztalatainkkal. A vallás
a véges léleknek a végtelenhez való helyes viszonya, a belül-
ről származó látásnak a messzi távolban tündöklő világosság-
sághoz eljutása, a még csak kezdetleges jóságnak a tökéletes
és örökkévalóhoz vonzódása. És ide minket el nem tud juttatni
más közbenjáró, hanem csak az, „aki a mi gyengeségeinket
érezte és mindenekben megkísértetett mint mi, mégis bűn
nélkül.“ De ez is csak oly értelemben, ahogy minden növe-
kedő lélekre alkalmazni lehet, vagyis rideg dogmai abszoltság
nélkül. Midőn őt „jónak“ mondták, csak a környezete föl-
fogását fejezték ki, a minék ő ellene mondott.

„Az emberi lélek szerkezeténél fogva úgy van előkészítve,
hogy az Istent közvetlenül felfoghassa... Mi az igaz felsőbb-
ségét, a szentség szépségét, csak akkor látjuk valóban isteni-
nek, ha másvalakinek a diadala megszégyenít és fölhevít
hasonló hősiés cselekvésre. A föltűnően igaz különböző foko-
zatai ránk nézve olyanok, mint a földet az éggel összekötő
létrán föl- és alájáró angyalok. És ha Názáreti Jézus, lelke
jellemvonásainál fogva, a szentek fejedelme helyét foglalja el,
s ha ő a tiszta vallásos élet körülményeit tökéletessé teszi,
ennélfogva ő az emberi lélekben rejlő legfőbb lehetőségeket
és azoknak az ember s Isten közötti viszonytól függését
jelenti ki.“

Ránk magyar unitáriusokra nézve ezeknek és számos
hasonló műnek az értéke abban jelentkezik, hogy a mi theo-
logiánkat azok tanítják és mívelik, akik e jeles nagy férfiak
ajakáról hallgatták a tudományos igazságokat. De tovább is
fűzhetjük a hatást, mert irodalmunkat s így szöszékeinket is
az a szellem járja át. Azonban nem kis nehézséget okoz
közötünk az a tény, hogy a tudományos theologiai irodalom
terjesztésére és befogadására kiadó cég nincsen, olvasó közön-
ség pedig alig akkora, hogy az elvétele, nagy időközökben
megjelent könyveket az író valahogyan elhelyezhesse. A mi
unitárius közönségünk nagy többsége a tudományos igazságok

befogadására és méltánylására — nemhogy könyvekből, de még szószéki beszédekből is, nincsen elkészülve, megérve. Ez olyan nagy problema, amelynek megoldására egy nemzedék nem, sőt kettő is alig ha lesz elégséges. Mi sajnos — még csak most vagyunk a körül, hogy bár a középiskolába olyan tankönyveket vigyünk be, amelyekben a tudományos eredmények fel legyenek dolgozva.

Eddigi kiadványaink nagyobb része egyes értekezések, füzetek s néhány terjedelmesebb fordítás. De a budapesti lelkészek (főleg Derzsi Károly) *Unitárius Kiskönyvtára*, a Kolozsvárt megjelent *Unitárius füzetek*, és éppen most megjelenő *Unitárius Könyvtár* mint bevezető és előkészítő munkák, nagy szolgálatot tettek.

Nagybecsűnek kell minősíteni azt a munkát, amely egyháztársadalmi úton a *Dávid Ferenc Egylet* neve alatt és körében negyven éve foly. Az unitárius és nem unitárius községek az egylet felolvasó gyűlésein elhangzott és kellőképpen alkalmazott formában fokozatosan kezdtek hozzászokni a vallás komoly, nagy kérdései boncolgatásához. Az egylet lapja és kiadványai útján olvasgatásához.

Általában észre kell vennünk, hogy a XIX-ik század második felében a Dávid Ferenc neve volt az uralkodó plánéta. Először halála 300-ik fordulója (1879), azután születése 400-ik fordulója (1910) fölrázta nemcsak az unitáriusság érdeklődését, hanem a magyar közönségét is. Diadalmas volt a magyar reformátor ünnepe a helybeli ezrek és külföldi százak jelenlétében.

A XIX-ik század befejezése az unitáriusság diadalának kezdetét szemlélhette. 1900 évi május 26-án az amerikai Unitárius Társulat fennállása 75 éves jubileumát ünnepelte. Anglia, Belgium, India, Japán, Magyarország és Németország képviselői gyűltek össze Londonba. Ekkor alakult meg az Am. Unitárius Társulat titkára javaslatára az Unitárius és más szabad gondolkodók és hívők nemzetközi Tanácsa.*

A szabadelvű hitbeli fölfogás sehol sem állott meg a theologiai eszmék tisztázásánál, hanem mindenütt és mindig maga után vonta a liberális cselekvést is. A *jótekonyság* és *humanizmus* oltárán semmi más hitnézetű közönség keze után

* Dr. Boros György 1900 januárjában, dr. Eliot Sámuel június 26-án terjesztette elő. Elfogadták és azóta Amsterdam (1903), Genf (1903), London (1907), Berlin, Páris, Boston fogadták igen nagy szívességgel,

nem füstölgött annyi áldozat, — a számarányt tekintve — mint az unitáriusoké után. Egy angol unitárius leány, Nightingale (Nájtingél) Florence egy csapat ápolónőt vezetett a krimi hadjárat sebesültjeihez és ezernyi ezer szenvedő férfi életét mentette meg oly hőstes önfeláldozással, melyről legendák szálltak szájról szájra. Amerikában dr. Tuckerman lelkész elhagyja rendes papi állását, hogy a szegények lelkipásztora lenessen. Dr. Howe orvos szervezi az első „vakok intézetét” Amerikában. Egyebek mellett az ő érdeme, hogy Keller Helen siketnéma-vak leány a művelt világ csodája lett. A mi kis Erdélyünk nagy Brassai Sámuele a hálás világ előtt soha sem fog elhomályosodni, hacsak azért is, mert ő mindennapi sovány keresetéből száz ifjút neveltetett föl, juttatott kenyérhez és tudományhoz.

Az unitárius jótékonyágnak gyönyörű példái egymásra halmozódtak a XIX-ik században. Augusztinovich Pál és Berde Mozsai és sokak alapítványa az 1716-ban minden vagyonától megfosztott unitárius egyházat, fejedelmi bőkezűséggel halmozták el. Kelemen Benő jóságos szíve az ifjúság számára Kolozsvárt kórházat nyitott s ápolót állított. Koncz János három iskolát, Dersi János a két gimnáziumot biztosítja a tanulók megélhetéséről és szorgalmáról.

A humánus intézmények vezetői között mindenütt részt kívánnak az unitáriusok. A kolozsvári legrégebbi intézet, a Jótékony Nőegyletnek kezdet óta haláláig alelnöke Kriza Jánosné, Kovácsi Antal buzgó titkára, aki az elaggott lelkészek, tanítók és özvegyeik nyugdíjintézete megalapozásáért, kevés megértés mellett, nagy buzgóságot fejtett ki.

A népnevelés kezdő munkájában már a 40-es években vezető szerepet viszi Brassai, akinek a tankönyvirodalomban és a *Vasárnapi Ujság*-ban elhintett gyönyörű gondolatai új világosságot derítettek a népre és a nép iskoláira.

Még igen közel vagyunk a XIX-ik századbeli unitárius gondolkodás és cselekvés színteréhez, hogy arról bírálatot mondassunk, vagy megfelelő hű képet alkothassunk, hiszen a szereplők egy része még ma is életben van. De amellet és mindenekfelett most olyan borús hangulat uralkodik a lelkeken, hogy nemcsak a tisztánlátás, hanem a helyesen ítékezés is le van tompítva. Megváltó szerencsénk, hogy most is, mint annyiszor a múltban, érezzük a messzi távolból felénk hajló test-

véri szeretet kisugárzó melegét és messzi jövőbe fénytszoró világosságát. Ez a világosság nem is annyira a földi életre, mint a jövődől lelki boldogságra és üdvösségre irányítja figyelmünket és fokozza mindig szilárd hitünket, a tökéletes gondviselő Isten iránt, kinek legfőbb vigasztalása ezen a földön az a fel-séges evangelium, melyet az ő fia, a mi legjobb testvérünk, barátunk, útmutatónk és vezérünk lehelt a mindenkori tanítványok szívébe.

Ezek nyomdokába lépni s Jézust követve dolgozni és élni az emberiség haladásáért, a lelkek fölvilágosításáért, a tiszta és nemes életért, az a cél, amely egyesíti a világ unitárusait.

Egy lelkes angol unitárius nő szavai csengjenek fülünkbe: Unitárius testvéreim, vegyétek észre, milyen szépség és milyen erő van a mi hitünkben, mert csak így és akkor fog bekapcsolódni abba a hatalmas hatóerőbe, melyet kifejít minden igaz vallás. De ne feledjétek, hogy bármily nagy hitünk őserije, annak szüksége van irányításra, ellenőrzésre és vezetésre, hogy bejusson azokba az életerekbe, melyekből aztán táplálékot szolgálhat az emberiségnek. (Sidney Martineau. 1924.)

Dr. Boros György.

JÓKAI EMLÉKEZETE.*

Az 1925-ik évvel egy szellemi áldásokban csodálatosan gazdag magyar esztendőnek értünk századik fordulójához. Századik évfordulójánál tartunk tudvalevőleg az 1825-ik esztendőnek, melyről a magyar történet műzsája azt a csodálatos isten-áldását jegyezte fel, hogy ebben az évben háromszor hozott örökké emlékezetes, remek termést a magyar génusz ezred-éves kertjében.

Az első remek termés a *Vörösmarty Zalán Futása*, ez a várva várt magyar nemzeti eposz volt, melynek mélabús akkordjai kuruc tárogató módjára markoltak újra a nemzeti lélekbe, hogy fölverjék ott „a riasztó, vak mélységet” e bánatos melódiával: „Régi dicsőségünk hol késel az éji homályban?”

Az áldott esztendő második termése egy újszülött fiúcska, egy komáromi rózsató utolsó bimbaja volt, melyről akkor még senkisem sejtette, hogy majd, ha kinyílik, soha el nem muló szépségekkel fogja elárasztani nemcsak a magyar költészetnek, hanem az egész magyar világirodalomnak rózsás kertjét.

* A Székelykeresztúri Unitárius Főgimnáziumban 1925. március 8-án tartott felolvasás,